

Zátonysziget a nagy Duna medrében

Egy középkori gyümölcsös élettörténete

A Garam torkolatánál két – távolabb több sziget is található a Dunában. Helemba szigete a torkolattól kb. 3 km-re található, a 1713–1711 fkm között. 1500 m hosszú, 80-200 m széles zátonysziget, magas vízálláskor kb. 2/3 a víz alá kerül, területe 16,8514 hektár. A nyugati végét szüntelen rombolja a gyors áramlás, ezért sarkantyúzással erősítették meg. A Nagymarosi vízlépcső megépülésével azonban eltűnt volna a sziget, amely a Duna egyetlen szürke gém telepe és bakcsó fészkelő helye is.

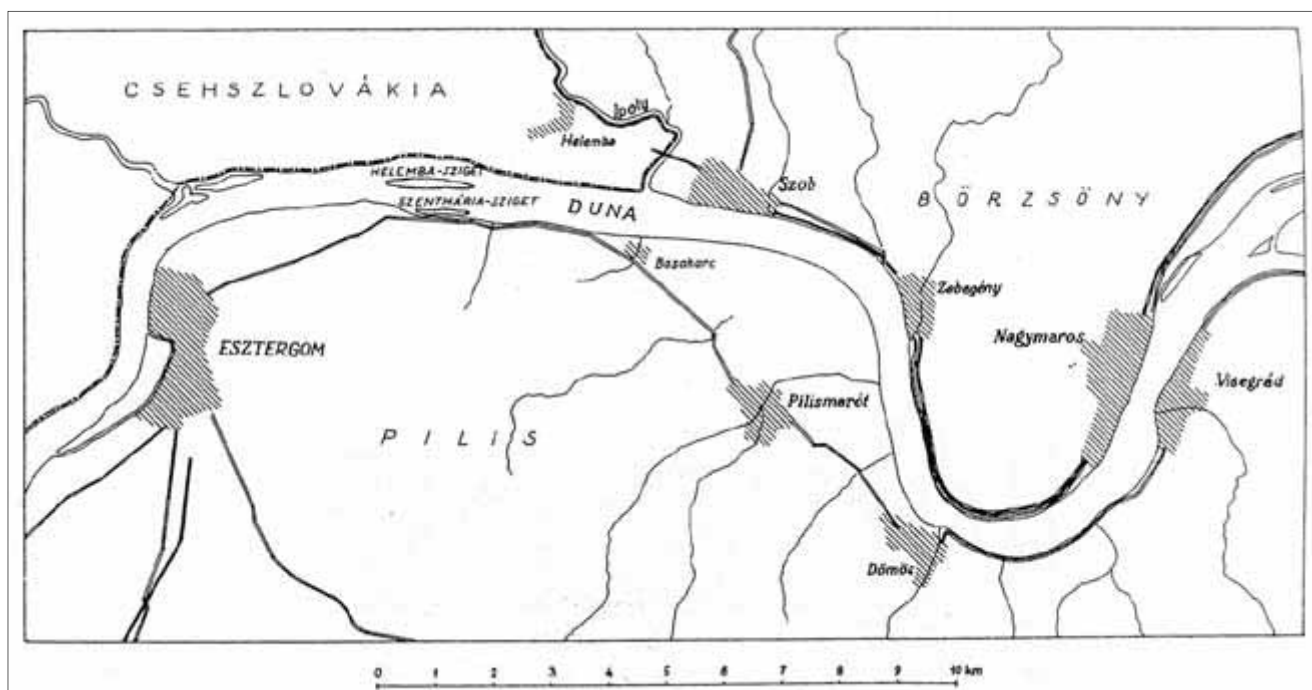
Helemba szigetét így írja le a régész: „Ez a földdarab közigazgatásilag Esztergomhoz tartozik, földrajzilag a Visegrádi-hegység északnyugati nyúlványa (Szamár-hegy) és a Börzsöny Szlovákiába került része (Helembai-, vagy Kovácspataki-hegység, szlovákul Burda) közötti medertárgulatban helyezkedik el, két másik szigettel együtt. A Fogarasi- (Dédai-, vagy Szent Mária-) sziget már részben összenőtt a jobboldali parttal, míg a fiatal Törpe-sziget még alacsony vízállásnál is csak csónakkal közelíthető meg. Helemba-sziget elnevezése a szomszédos falu nevéből származik, az pedig a német Hellenbach (fényes patak) szóból ered.” Helemba valószínű kialakulása és léte

a legutolsó eljegesedést követő évezredre tehető, de a klímaváltozások és a történelem mozgalmas volta ellenére mégis bátorságot adott egy-egy kisebb közösségnek, hogy a folyó nagy halbősége és iszapos talajának gazdagsága miatt megtelepedjen rajta. Helemba története legalább annyira mozgalmas, mint természetétörténete.

*

A Helemba meglehetősen régóta ismert sziget a Dunán, a régészeti emlékek szerint már az őskorban lakott volt! A '20-as években Brenner Ferenc őskori leletekről számolt be, ennek ellenére nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget neki. 1931-ben tisztázatlan körülmények között a szinte tulajdonosként cselekvő bérlő nagy károkat okozott a régészeti emlékekben. 1937-ben Horváth A. János nagymarosi tanító középkori romokra bukkan a sziget keleti végénél. A tanító és a régészek jóvoltából díszes bronzlemezek, freskótöredékek kerültek a Nemzeti Múzeumba; Balogh Albin és Zolnay László ráadásul a történeti források alapján az esztergomi érsek nyaralójáról is hírt adott. A megváltozott országhatárok folytán viszonylag könnyen látogatható lett a sziget a '30-as évek végétől. A Hont vármegyei Helemba település népe bizony a szorgos kártételben nagyon kivette a részét! Nevezett falubeliek kváderköveket, sírokban nyugvó csontvázakat találtak, és ki tudja, milyen mellékleteket vittek el.

1958-ban módszeres régészeti terepbejárás történt a szigeten, és feltárás alkalmával késő neolitikumi, valamint Kr. e. 9. századi, vagyis a hatvani kultúrához tartozó cseréptöredékek, földbe mélyített házhelyek, hulladékgödrök



Helemba-sziget földrajzi környezete (Kovalovszki 1993: 273)



A sziget mai képe a déli oldalról
(Selmeczi Kovács Ádám fotója)

és emberi csontok kerültek elő (Trogmayer Ottó 1968, Zolnay 1977 és 1983; valamint Kovalovszki Júlia 1993 munkájának felhasználásával). Később Zolnay László és Kalicz Nándor terepbejárásai során 1959-ben kora vaskori leletek is előkerültek. Ha visszatekintünk a környék klimatikus múltjára, Helemba szigetén szárazabb periódusban keletkeztek e települések, amikor a Duna vízhozama valószínűleg jóval kisebb volt, árvizek is ritkábban fenyegettek, és könnyen lehetett a szigetre eljutni. De csapadékosabb időszakokban, amikor megnőtt a Duna vízhozama, az őskori telepek elnéptelenedtek, vagy el is tűntek a szigeti ártérről (Horváth Anikó 2002).

A történeti-klimatológusok szerint a római jelenléttől a népvándorlás koráig meleg és száraz periódus uralkodott, a római építmények 1-2 m-rel alacsonyabb vízszintet jeleztek ott, ahol napjainkban a medermélyülés ellenére is rendszerek az elöntések. A sziget a Valentinianus-kor határerődítési munkálatai idején szervesen bele-



Helemba szigete Lázár deák térképén (1514 körül).
<http://dunaiszigetek.blogspot.hu/2012/09/robert-ersek-barackfai-globalis.html>

illeszkedett a Római Birodalom pannoniai provinciáinak védelmi rendszerébe (*Ripa Pannonica*). A helembai (talán inkább a község szomszédságában lévő) és szobi őrtornyok fontos figyelőpontok voltak / lehettek a vízi út ellenőrzésére; a régészek római kori leletet ugyanis nem találtak a szigeten. A népvándorlás korától pedig egészen a honfoglalás koráig, hűvösebb és nedvesebb klíma uralkodott, stratégiai szerepe bizonyára lecsökkent.

*

Az 1138. évi okmány nem írt a szigetről, első említése II. András király (1205–1235) okleveléből ismert. Íme a szigorú jogi szankciókat tartalmazó irat vonatkozó részlete. *„Mi András, Isten kegyelméből Magyarország királya tudomására hozzuk mindenkinek ki jelen iratot megtekinti, hogy azok közül bárki, aki a Dunán – akár felfelé, akár lefelé – hajózva Róbert esztergomi*



Ma szinte áthatolhatatlan vadszőlő liános fűz-nyár ligeterdő. <http://www.helemba.hu/>
<http://dunaiszigetek.blogspot.hu/2012/09/robert-ersek-barackfai-globalis.html>

érsek gyümölcsöséből, mely azon szigeten van, ahol az érseki nyári palota található, s melyet Helemba-szigetnek (Helumbazygeth) neveznek, s a másik szigetről, melyet Szent Mária-szigetnek (Scenthmariazyethe) hívunk, szénát eltulajdonít – és ha rajtakapják őket, mint tolvajok és rablók veszejtsék el életüket. S e dolog egyértelmű és hathatós biztosítékául nehogy valaki a tudatlanságra hivatkozzék, a rendelkezés alól kivonassa magát, a Duna kikötőjében meghatározott helyeken és tereken nyilvánosan ki kívánjuk (rendeletünket) hirdetni. Kelt, Pünkösöd negyedik napján az Úr megtestesülésének MCCXXXIII esztendejében.” (Kovalovszki Júlia 1993 nyomán)

Az 1234. június 18-án kiadott királyi oklevél gyümölcsöséről tesz említést, a Szent Mária-szigeten



Szinte Helemba élni akarását szimbolizálja az öreg fűz.
<http://dunaiszigetek.blogspot.hu/2012/09/robert-ersek-barackfai-globalis.html>

pedig szénatermő rétről tudósított. Az esztergomi érsek birtokai a szigeten szigorú védelmet élveztek – királyi kegyből, sőt Zolnay László és Kovalovszki Júlia egyaránt feltételezte, hogy II. András király után, 1270. július 26-án V. István (1270–1272) is vendégeskedett a szigeten (*in insula Helemba*) az



A nyugati csücsköt kőszórás erősíti.
<http://dunaiszigetek.blogspot.hu/2012/09/robert-ersek-barackfai-globalis.html>

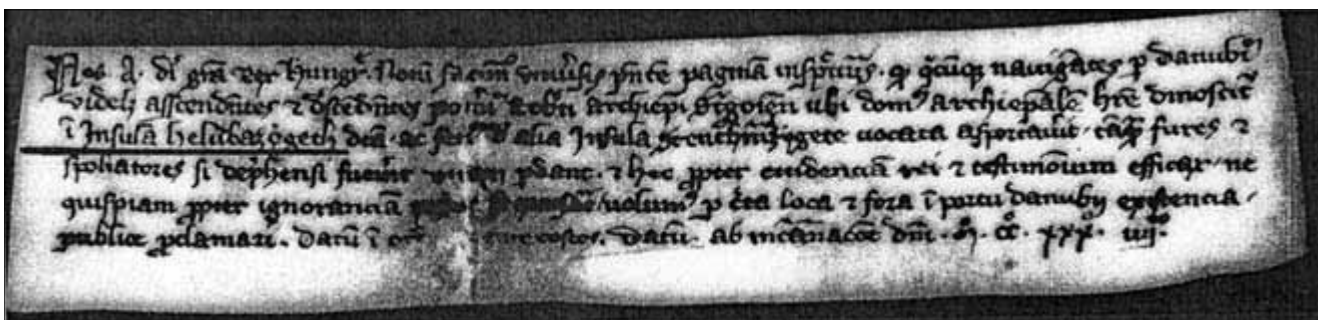
érseknél. A Helemba-szigeti ásatás tulajdonképpen az oklevél hitelesítésére is szolgálhatott volna, bár nem ez volt a munkálatok célja.

Mint már említettük, az 1958. évi terepszemle (amelyben, kiderült, Méri István is részt vett)

után, 1959 augusztusában végezték a feltárásokat, s megtalálták a királyi oklevélben szereplő érseki nyaralót, valamint egy kisebb templom alapfalait. A sziget legmagasabb részén, 1937-ben még látható volt a 4,6 x 4,2 m hajójú és 2,1 x 2,5 m-s szentélyrészéből álló Árpád-kori templom alapfala is. Ezt később a sziget tulajdonosa vagy bérlője (?) elbányászta, mert egy tanyaépülethez használta fel. A régészek 1959-ben mégis egy harangtöredéket és egy körmeneti keresztet találtak a törmelékek alatt. A kis templom körül nagyobb temető helyezkedett el, 146, zömében 13. századi sírral, noha a szigeten nem volt bizonyíthatóan állandó település abból a korból. Gyanítható, hogy ide a szemközti parton lévő Helemba falu lakói vagy az érseki birtok szolganépe is temetkezhetett.

Az alapozásnál épségben megmaradtak az érseki nyári lak 18,5 x 6 m, egyetlen helyiségből álló, de több szintes épület alapfalai. Építési időpontjáról nem maradt semmiféle feljegyzés. Viszont az őskori telepek feltárásakor, a humuszos réteg alatt egymástól 2,5 x 0,8 m-es térállásban beásásokra bukkantak; a gödrök sorokat alkottak, követve az érseki nyaraló falainak nyomvonalát. Trogmayer Ottó régész szerint itt állhatott az Angliából vagy Lüttich-ből (Liège, Belgium) – Limoges-i eredete is felmerült – származó, az oklevélben is említett Róbert érsek (ő 1239-ig élt) gyümölcsöskertje. A talajban kinyert pollenek vizsgálata arra utalt, hogy ott 800 évvel ezelőtt Mihályt Isvanné szerint őszibarackfák állhattak, a vizsgálati eredmények nem teljesen megerősíthetők; valószínűbb, hogy a pollenek a 20. századi gyümölcsösből származhattak. Zolnay László minden, a Helemba-sziget gyümölcsösére vonatkozó írásában almafákról beszél...

A Kárpát-medencében akkoriban nagy ritkaságnak számított a gall barack, mert csak akkortájt indult hódító útjára a francia kolostorkertekből. Igaz, a 13. században viszont már léteztek kereskedelmi faiskolák is (főleg Franciaországban), ahonnan Róbert érsek beszerezte a gyümölcsfákat (őszibarack?). Bátran honosíthatta ezt a gyümölcsfajt, mert igencsak enyhe időjárás uralkodott a Kárpát-medencében – vélték



II. András oklevelének részlete (1234. jún. 18.).
<http://www.szeretgom.hu/content/71143-a-helemba-sziget-első-émlítése>

többen. De talán mégsem az ártéren kezdte az őszibarack a „karrierjét”, inkább az érseknek egy másik, szárazföldi nyaralója, kertje valamelyikében... Még az érsek halála utáni évben is meleg

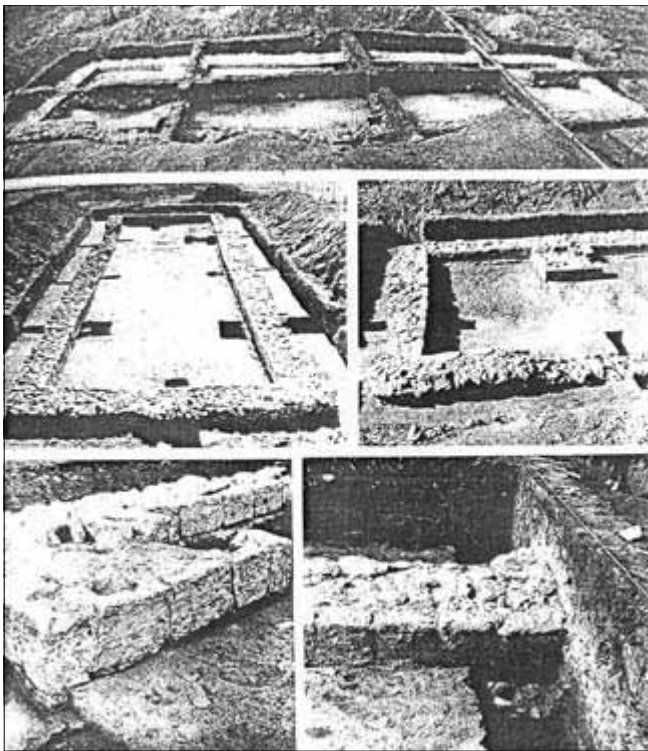


A középkori templom alapozásának árka
(Kovalovszki 1993: 276)

volt a Kárpát-medencében; pl. 1240 telén kivirágzott többfelé a sárgabarack, amely bizonyító erejű adat (SD adatgyűjtése). Az esztergomi érsek Rómában is nagy befolyással rendelkező főpappnak számított, megfordult Kumániában is, Milkóban püspökséget szervezett. Mindez arra utal, hogy kora politikai, gazdasági életében nagy befolyással bírt, így könnyen megtehetette ritka gyümölcsfajták behozatalát is.

*

Viszont a 15. század második felében egyre hevesebb vulkanikus tevékenység kezdődött Izlan-



Róbert érsek nyári lakjának meghagyott tanúfalai
(Kovalovszki 1993: 279)

don; ennek következtében a napsugárzás gyengén érvényesült. Hidegebb, nagy havazásokkal járó és hosszabb telek jellemezték az új korszakot, melyek az évek során novembertől egészen márciusig tartottak. A változások egyik drasztikus bizonyítéka volt a Dunán valaha feljegyzett legnagyobb árvíz is, amely 1501-ben ugyan csak 10 napig pusztított Nagyboldogasszony napja táján, ám bécsi hidrológiai adatok szerint, ez mintegy másfél méterrel haladta meg a 2002. évi nagy árvizet is!

Magától értetődő, hogy az árvizek komoly károkat okoztak jó néhány esetben a szigeten. A feljegyzések szerint 1520–1523 között Tomori Pál (1475 körül–1526) még kertészkedett az érseki kertekben, talán járt a Róbert érsek építtette nyaralóban is, ami ekkor még állhatott. (Itt azért megemlíthetjük, hogy az érsek nem innen indult hadba a török ellen 1526-ban a végzetes mohácsi csatamezőre!) De az érsek kertészkedő passziója, ami abban a korban nem számított ritkaságnak, kutatásaink szerint egészen az Anjou-kortól kezdve nagyon jellemző elfoglaltságnak számított. Szerémi György (1490 körül–1548 után) művében megemlíti (Epistola de perditione Regni Hungarorum): „...Amikor beléptem Esztergomban a kolostorba, ahol ő lakott, kérdezték a testvérek, kihez jöttem. Mondtam: Tomori Pálhoz jöttem... És amidőn beléptem a barátok kertjébe, akkor kapált a hüvelyesek vetésére. Hogy meglátott engem, nyomban eldobta a kapát kezéből és hozzám jött..”

Ebben az időben készült el Lázár deák (életrajzi adatai ismeretlenek) térképe, melyen a sziget is szerepel. Mint érseki titkár – feltételezhető, hogy Bakócz Tamás érsek szűkebb környezetéhez tartozott, és személyesen is bejárhatta a szigetet. A régész-történészek feltételezik, hogy a Helemba-szigeti gyümölcsös, a nyári lak, valamint a templom pusztulása legkésőbb a török hódoltság elejére tehető, de a török háborúk hullámzó frontvonalának közelsége csak az egyik tényező. A másik a klímaváltozás előidézte elvándorlás, amely szintén hozzájárult Helemba elnéptelenedéséhez. A sziget 1599. október 5-én diplomáciai esemény színtere is volt. A magyar királyi követ, Pálffy Miklós esztergomi várkapitány – Kutassy János esztergomi érsek és Petz Bertalan udvari tanácsos részvételével – tárgyalóasztalhoz ült III. Mehmet török szultán alattvalójával, Murat török pasával, a budai beglerbéggel. A Porta különös ajánlatot tett a királyi követnek: „cserélnék el a tavaly (1596) török kézre került Eger várát a pár éve (1595) magyarok elfoglalta Esztergommal!” Talán Esztergom és Buda között a Helemba-szigetet találták a felek kellőképp alkalmasnak és biztonságos helynek. A cseréből aztán nem lett semmi, sőt Esz-

tergom is török kézre került 1605-ben; a Helemba-szigeti kastély ekkortájt leégett. Mint az egyik beszámolóból megtudható, a régészek az üszkös réteg alatt egy hórihorgas, két méternél is magasabb vitéz csontvázát találták, talán ő lehetett a sziget utolsó védője.

*

Állt tehát a szigeten templom, és volt temetője is, a legmagasabb részen feltárták a templom maradványait és az érseki nyaralóházat. De az igazán nagy pusztítás 1938-ban történhetett, mert a nagymarosi tanító és a régészek még mindent rendben találtak, de a Szentévbén (1938-ban!), talán, mert kevés figyelmet kapott a sziget, eljelentéktelenedett. 70-80 cm mély alapon a 80 cm vastag falakat elbontották, a kváderköveket a közöttük lévő téglákkal mind elvitték. A szentélybeli kövek egy részén fekete, kék, barna, zöld és vörös festés nyomai látszottak, és akadtak mívesen faragott kövek is. A temetőt kevésbé dúlták szét, a sírok közötti részek talajában két, 13. századi ezüst dénárt találtak, de ez kevés volt – a bolygatottság miatt nem lehetett meghatározni az első temetkezések időpontját.

A 16. században nemcsak a háborús cselekmények, hanem a bekövetkezett birtokmegosztás miatt a parton lévő falu külön templomot épített magának, s a szigeti templom elveszítette jelentőségét. Helemba falunak a temploma viszont a török időkben mégis elpusztult, és a sziget kis templomának a sorsa teljes egészében ismeretlen. A talált kegytárgyak, bronzlemez töredékek mellett érdekes a halottak csontjainak kor, nem szerinti összetétele is. A koporsós temetés itt általános volt, a tetemek hanyatt fektetve kerültek a koporsóba, a helyzetük a régészek feltételezése szerint arra utal, hogy halászok lehettek. A nagyszámú csontváz között a lelőhely még megégett csontokat, vörösre égetett falú sírgödört és csonkolt testű személyek maradványait tartalmazta – ez éppenséggel az elhunytak halász voltát látszik cáfolni. Háborúkat megjárt emberekre utal számos sír halottja, de beszámoltak a régészek gyermeksírok létezéséről is. Azzal zárható le a kérdés, hogy vegyesen temetkeztek ide: szolganép, szabadok – halászok és katonák, talán családostul. Wenger Sándor pedig elvégezte a csontleletek embertani vizsgálatát, sajnos a mai modern, molekuláris genetikai elemzésekre nem kerülhetett még sor.

Hosszú időre a „feledtetés” nem is volt szükséges, magától értetődően – megszűnt a sziget iránti érdeklődés. 1826-ban a Duna kartográfusai már a sziget nevét is elfelejtették, térképlapjaikra a Duna-sziget elnevezés került. Mindössze egyetlen megjegyzést fűztek mellé: „ganz überschwimmt” – az árvizek rendszeresen elöntik. Ezen nem lehet meglepődni, mert a 18–19.

Talán az árteret tőrő középkori almafajta a Pónyik lehetett



Pónyik almafa (a Bolyaiak sírján, Marosvásárhelyen).
members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/limes/
ponyik-alma.html



Gyümölcsei termőfán.

<http://barnaesfiai.hu/noveny/ponyik-alma>

századtól ismét hűvösebb, csapadékosabb és árvizes évtizedek következtek. És sajnos, a nagy vizek azóta is gyakran elöntik. Trianon után pedig azon múlt a hovatarozása, hogy a hajózási útvonal melyik oldalán feküdt. Az 1850 körüli hajózási térkép még mindkét folyóágot hajózhatónak jelölte (ami intenzív mederváltozásokra és a hajók méretének változására egyaránt utalhat), de 1923-ban, amikor a határkijelölők ide is megérkeztek, az északi ág vált főággá, így a sziget Magyarországhoz került.

*

Az érseki nyaraló maradványától nyugat felé, attól kb. 140 m-re az őskori település feltárására kiasott szelvényben, majdnem négyzethálós rendben – egymástól 2,5 m távolságban gödröket talált Trogmayer Ottó és Méri István régész. Ezek a gödrök belevágódtak az őskori település rétegeibe. A beszámoló szerint a lekerekített sar-

kú gödrök 50-60 cm mélységben mutatkoztak meg legjobban. A gödrök talaja iszapolódtott volt, ami egyértelműen utalt valaha odaültetett fákra. De találtak sokkal nagyobb sorközű gödröket is, amelyeket 1931-ben áshattak – Horváth A. János jelentése szerint, de nézetünk szerint ezek sokkal későbbiek, és valószínűleg a zavart ez okozta a archeo-palinológiai vizsgálatokban.

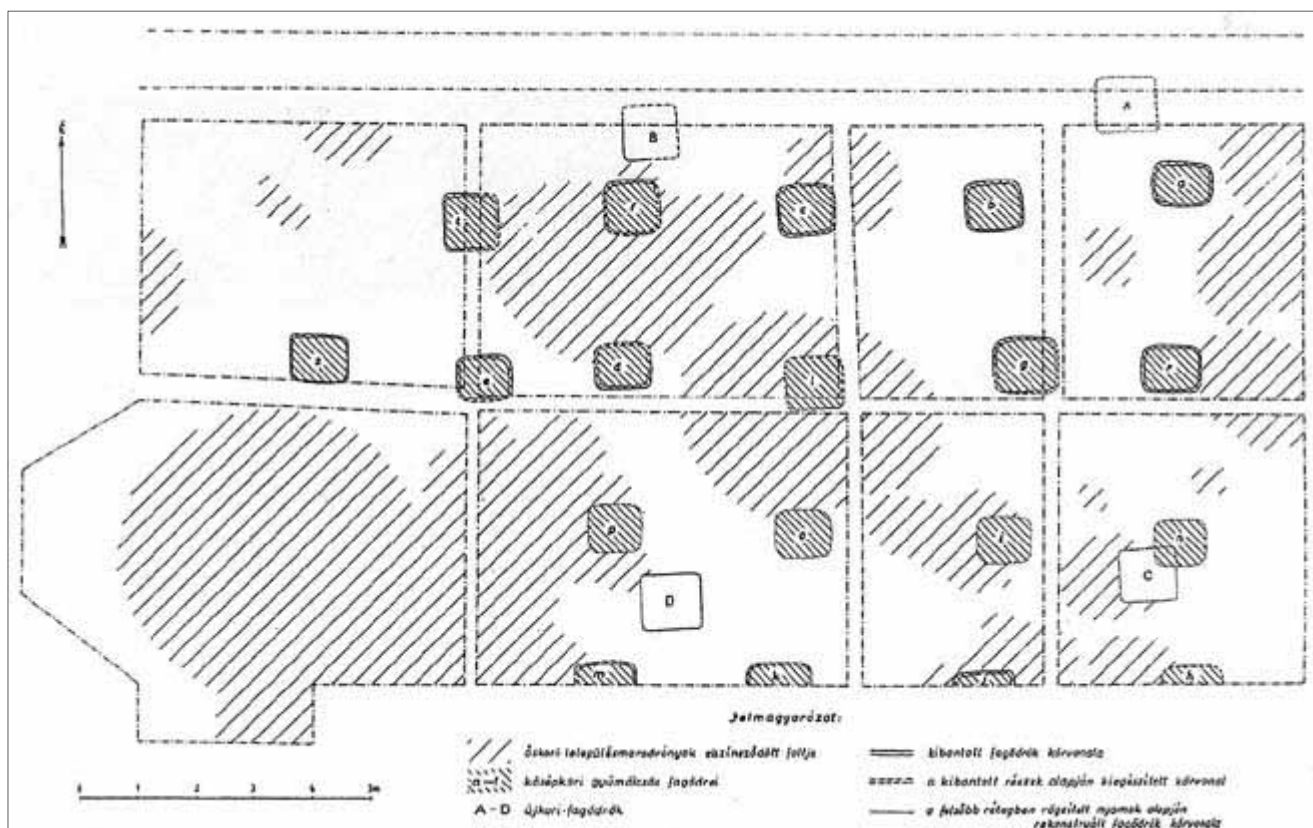
A gyümölcsfák gyökérmaradványai csak nyomokban voltak megfigyelhetők, ami azért meglepő, mert volt olyan híradás más szerzőknél – eltérő, pl. hogy égett, valójában szenesedett fatuskókat is találtak volna, igaz, kormeghatározás nélkül említve. A 12–14. századból már némi információink vannak ugyan az akkori idők gyümölcsstermesztéséről, de xilotómiai és palinológiai adatok és eredmények hiányában csak feltételezéseink lehetnek a gyümölcsös fajáról-fajairól. Valószínűleg az érsek németalföldi származása révén nyugat-európai fajtákat hozhatott a szigetre is. Éppen ezért Helemba adottságai kevésbé lehettek akkor alkalmasak a gall barack termesztésére, sokkal inkább gondolhatunk almára, szilvára, esetleg dióra, körtére – elsősorban a sziget ártéri jellege miatt (vö. a mai napig a Tisza és a Duna ártéri gyümölcsöseivel).

Amennyire örvendetes, hogy a Helemba-sziget megmaradt a 20. században, itt lenne az ideje, hogy botanikai, történeti-ökológiai, történeti forrás és ismételt régészeti kutatások folyjanak ismét a szigeten. Ugyanis a véletlenek kínálta lehetősé-

gek a gyümölesskultúránk középkori helyzetére egyedülállóan értékes adalékokkal szolgálhatnak, ha az említett interdiszciplináris kutatásokban a történelmi viharok dúlásait, a Duna kedvezőtlen vízjárásait, valamint a két világháború közötti és az 1945 utáni kapzsiság következményeit már nem is lehetséges kiküszöbölni.

*

Az Árpád-korban a sziget tájhasználatára gyümölcsösre utalt, majd később – a török időktől kezdve – kaszálóként hasznosították egészen a II. világháborút követő időkig. Mára az ártéri erdővel körülölelt legelőn fél-legálisan nyaralók épültek, mígnem 2009 májusában azokat az Esztergomi Önkormányzat felmondta. Ma a Dunakanyar kapujában a Garam torkolata közeli zátonyból született Helemba-szigeten buja, ártéri erdőség található (Liege-i) Róbert érsek virágzó gyümölcsöse helyén. A közel- és régmúlt nyomai megmaradtak a szigeten, még áll néhány nyaraló maradványa, valamint egy kőkereszt a sziget belsejében, továbbá telekhátárokat jelző táblák, lebontott stégek, valamint az árvíz által partra vetett bóják emlékeztetnek a 20. század második felére. Meg a furcsa „baráti kapcsolat” a magyarok és csehszlovákok között, hiszen külön engedéllyel is csak 50 m-re lehetett a partoktól eltávolodni. Helemba szigetén kikötni, horgászni, táborozni is tilos volt, sőt átkiáltani sem lehetett a túlparton élőknek. Bizonyára a '45 utáni kitelepítések



A középkori telepített gyümölcsös alaprajza (Kovalovszki 1993: 286)

emléke élénken élt még az emberekben, de talán a hatóságokban is...

Az ismétlődő árvizek nyomai szürke sávot és a fűzfák törzsén gyökérbajuszt hagytak, de a vastagabb gyökerek sajátos formákat fejlesztettek. Az európai és amerikai vadszőlők, csalános vagy éppen buja gyepek, szürke gém és bakcsó fészkek tömegei uralják ma a szigetet. Vélhetően, ha az árvizek (természeti) és másféle dúlások elkerülték volna a Helemba-szigetet – hosszabb időszak talajmintái inkább vizsgálhatók lennének, és bizonyosan egy vegyes faji állományú régi gyümölcsöst tudtak volna rekonstruálni. A Kovalovszki-féle tanulmány e fajok jelenlétét említi: szilva, alma, körte, őszibarack, szelídgesztenye, pirosribiszke (?) – de inkább feketeribiszke volt jellemző a Duna mentére. Bármilyen álláspontra is helyezkedünk, vitathatatlan, a Helemba-sziget a Nagymarosi vízlépcsőt megúsztta, talán az ember okozta további rongálásokat is – de az még nem világos, hogy a természet miként fogja formálni, átalakítani ezt a zátonyszigetet, amit már Lippay János is említ egyik munkájában.



Kőkereszt (1940 körül) már szőlőindákkal körbefonva.
<https://www.szeretgom.hu/content/71143-a-helemba-sziget-elsemlyitese>

Horváth Ödön

A vízi tündér

A holdfényben húz, vonz gyönyörűséged.
Ezüstszerű hálódban foglyul ejtesz;
hínárok közé, kagylóágyra fektetsz.
Merész ajakkal csókolgatsz, én téged;

úgy zuhanunk álomba mind a ketten.
Álmunk elvisz víz-kastélyod kertjébe,
ahol a kristálytisza világ mélye
sarjadó szerelmünk jelképe, testem

buborékokból hímzett sírkamrája,
ahol létünk éteri valósága
boldog virágoktól, halaktól ékes.

Ott lebegsz közöttük; uszonyod fényes
pikkelyein a holdvilág szikrázik.
Nézlek, csodállak hajnal hasadásig.

Áhítat

Titkoktól illatozó erdő mélyén
örök forrásvíz válaszol a csöndnek,
Ott ülök, elábrándozom a földnek
megközelíthetetlen teljességén.

Mindig elámulok a gyönyöröknek
végtelen alakú megjelenésén,
a szépség részleteinek összképén.
Szemből kicsorduló örömkönnyek

jelzik, mit nyújt ma számomra e látvány.
A fény ragyogásától félig kábán
nézek bele a csörgedező vízbe.

Mintha valami elvarázsolt volna,
imába kezdek. Halkan sóhajtozva,
a megfoghatatlanhoz közelítve.